

Шишко О.Г.

Одеська державна академія будівництва та архітектури

ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОР ПРОТИ ВІЙСЬКОВИКІВ АТИБІЛЬШОВИЦЬКИХ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ У 1920 Р. (НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті досліджено форми та методи політичного терору, який застосовувався до військовиків антибільшовицьких збройних формувань протягом 1920 р. таким каральним органом більшовицької влади як Одеська губернська надзвичайна комісія (ОГНК). Особливо приділено увагу факту розстрілу 45-ти військовополонених армії П. Врангеля у грудні 1920 р., який відбувся згідно постанови надзвичайної трійки особливого відділу 6-ї армії.

Відповідно до розпоряджень більшовицької влади всі колишні офіцери царської та білих армій повинні були зареєструватися. Тим з них, хто не з'явився на реєстрацію загрожувало суворе покарання аж до розстрілу. Колегія ОГНК протягом 1920 р. на своїх засіданнях постановила розстріляти 11 осіб за те, що вони не з'явилися на реєстрацію. Не менше ніж п'ять осіб колегія ОГНК постановила розстріляти за дезертирство. Бійці армії Української Народної Республіки у матеріалах каральних органів більшовицької влади найчастіше пов'язувалися з іменем Симона Петлюри, відповідно за службу в армії Петлюри колегія ОГНК постановила розстріляти понад 16 осіб. Не менше ніж 36 осіб було розстріляно за обвинуваченням у тому, що вони служили у Денікінській чи у Добровольчій арміях. Обвинувачення «служба у білих у Державній варті» дуже часто доповнювалось формулюванням про те, що та чи інша особа «брала участь у побитті комуністів та радянських службовців, у видачі комуністів» тощо. Жертвами таких обвинувачень стали понад 20 осіб. Найбільшу кількість осіб, понад 55, становлять ті, хто був обвинувачений «у службі у контррозвідці». Це було реакцією на білий терор, зокрема на вбивства в Одесі близько 30-ти осіб офіцерами контррозвідки.

Той факт, що переважна більшість жертв політичного терору, імена яких зафіксовані у протоколах засідань колегії ОГНК та в архівно-слідчих справах, була реабілітована у 1990-х роках, вказує на те, що ОГНК як каральний орган не переймався доведенням вини підозрюваних ним осіб, а діяв відповідно до принципу «революційної доцільності».

Ключові слова: військовополонені, терор, каральний орган, офіцери, петлюрівці, розстріл, архівно-слідча справа, реабілітація.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна від самого свого початку в 2014 р. й особливо після широкомасштабного вторгнення збройних сил Росії на територію України, яке відбулось 24 лютого 2022 р., позначилась масовими порушеннями законів і звичаїв ведення війни, зокрема, це стосується жорстокого ставлення до військовополонених. Станом на березень 2024 р. Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні зафіксувала за період з 1 грудня 2023 р. й до 29 лютого 2024 р. страти російськими окупантами 32-х українських військовополонених. Також зафіксовано численні факти жорстокого поводження та катувань полонених бійців ЗСУ. Крім цього, щонайменше 117 українських військовополонених були засуджені російською владою у сфабрикованих справах на довготривалі терміни аж до довічного ув'язнення. Всі ці факти порушень Женевської конвенції 1949 р. спонукають зверну-

тися до подій 1920 р., коли каральні органи більшовицької влади приймали розстрільні постанови щодо військовиків антибільшовицьких збройних формувань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання масових розстрілів військовополонених армії П. Врангеля наприкінці 1920 р. найбільш детально висвітлила Т. Бикова у рамках своєї публікації у виданні «Політичний терор і тероризм в Україні». Авторка розглянула широкий спектр питань, які пов'язані з цією проблематикою, але особливо важливим з позицій сьогодення виглядає її заувага про те, що офіцери й рядові армії П. Врангеля повірили запевненням більшовицької влади та командування червоних військ про надання їм амністії у разі переходу на їхній бік [1, с. 196]. Але події сторічної давнини, так само як і нинішні, свідчать про те, що факт здачі чи потрапляння у полон до росіян не є гарантією

збереження життя. Що стосується Одеської губернії то Віктор Савченко обмежився лише загальною фразою про те, що «наприкінці 1920 року органи ЧК здійснили жакхливий злочин – провели масові розстріли полонених офіцерів і солдат білогвардійських армій Денікіна й Врангеля» [24, с. 29]. У цьому контексті важливого значення набула публікація (російською мовою) Лідією Ковальчук у 1-му томі Одеського мартиролога на основі архівно-слідчої справи коротких біографічних відомостей 45-ти розстріляних військовиків армії П. Врангеля у грудні 1920 р. [16].

Постановка завдання. Метою статті є визначення на основі широкої архівної бази, яка, передусім, складається з архівно-слідчих справ, які знаходяться на тимчасовому зберіганні в Архівному підрозділі Управління Служби безпеки України в Одеській області (далі – АП УСБУ в Одеській області), категорій військовиків, які потрапили в епіцентр політичного терору, та оприлюднити їхні імена.

Виклад основного матеріалу. В АП УСБУ в Одеській області на тимчасовому зберіганні знаходиться справа за № 27623-п, яка складається з двох томів. Фігурантами цієї справи було 46 осіб, які були офіцерами або рядовими армії П. Врангеля та які добровільно здалися у полон, або потрапили у полон під час бою, або добровільно перейшли на бік Червоної армії, або добровільно з'явилися до комендатури для реєстрації як перебіжчики. Хоч справа складається з двох томів, але

насправді це дві тоненькі теки, які увібрали в себе п'ять документів: рапорт начальника особливого відділу ВНК при 1-й стрілецькій дивізії про опитування 19-ти перебіжчиків; опитувальні листи перебіжчиків чи полонених білої армії Врангеля, які заповнені ними самими; анкети «для арештованих чи затриманих із закріпленням їх за НК», які були заповнені слідчим і які повторювали інформацію з опитувальних листів; заключення у цій справі від 17 грудня 1920 р., яке було складене слідчим особливого відділу 6-ї армії Сердюковим з його вердиктом про необхідність розстрілу більшості арештантів та ув'язнення інших до концтабору до завершення громадянської війни; постанова від 20 грудня 1920 р., яка була прийнята надзвичайною трійкою особливого відділу 6-ї армії; постанови про арешт.

Серед цих документів визначальними є заключення та постанова «трійки», яка складалася з голови Бистрих та членів Брянцева й Степке. Так, у заключенні міститься резолюція про розстріл всіх, за виключенням Миколи Плуднева [2, т. 2, арк. 56], тобто 45-ти осіб. Так само постанова «трійки» містить вердикт застосувати до «ворогів трудящого народу вищу міру покарання – розстріл», а М. Плуднева направити до Катеринбурга до трудової армії [2, т. 2, арк. 57]. Обсяг цієї статті не дозволяє назвати імена всіх розстріляних військовополонених у цій справі, тим більше всі вони, як було сказано вище, були оприлюднені у публікації Л. Ковальчук, але хоча

Таблиця 1

Витяг зі списку військовополонених армії П. Врангеля, які були розстріляні у грудні 1920 р.

№ з/п	ІМ'Я	Вік	Місце народження	Як потрапив у полон
1.	Білоус Гнат Макарович	23 роки	Херсонська губ., Ананьївський повіт, с. Врадівка.	Добровільно здався у листопаді 1920 р.
2.	Беристовський Єгор Володимирович	26 років	м. Полтава	Добровільно здався 9 листопада 1920 р.
3.	Козаченко Павло Герасимович	23 роки	Полтавська губ., Прилукський повіт, с. Дівиця.	Добровільно перейшов на бік Червоної армії 21 листопада 1920 р.
4.	Кононенко Олександр Романович	26 років	Чернігівська губ., Остерський повіт, с. Святильне.	Добровільно перейшов на бік Червоної армії 15 жовтня 1920 р.
5.	Лозовик Василь Вікентійович	25 років	м. Одеса	Потрапив у полон 19 жовтня 1920 р.
6.	Нікопольський Микола Володимирович	21 рік	м. Одеса	19 листопада 1920 р. добровільно з'явився до комендатури для реєстрації як перебіжчик.
7.	Усов Олександр Дмитрович	29 років	м. Одеса	Добровільно здався 12 листопада 1920 р.
8.	Фіргуф Микола Рудольфович	23 роки	Херсонська губ., Ананьївський повіт, с. Мостове.	15 листопада 1920 р. добровільно з'явився до комендатури для реєстрації як перебіжчик.

б декілька імен варто назвати, зокрема тих, хто народився в Україні.

Можливо через те, що декілька фігурантів цієї справи були вихідцями з Одещини ця справа опинилася на тимчасовому зберіганні в АП УСБУ в Одеській області. А можливо тому, що ОГНК з перших днів свого існування, тобто з лютого 1920 р., почала проводити арешти офіцерів Добрармії, а з квітня місяця почала приймати розстрільні постанови проти військовиків антибільшовицьких збройних формувань.

Отже, згідно розпоряджень більшовицької влади всі колишні офіцери царської та білих армій повинні були зареєструватися. Тим з них, хто не з'явився на реєстрацію загрожували суворі покарання аж до розстрілу. Те, що ці погрози почали втілюватися у життя демонструє таблиця 2.

Такими були стислі записи у протоколі засідань колегії ОГНК. З цього переліку осіб щодо двох з них, а саме щодо П. Семенова та П. Орловського, в АП УСБУ в Одеській області було виявлено дві архівно-слідчі справи, які дають можливість з'ясувати наскільки обґрунтованими були ці обвинувачення. Причому справа П. Семенова є загальнодоступною завдяки тому, що у 3-му томі Одеського мартирологу було вміщено її анотацію [17, с. 328–332]. Отже, П. Семенов був у жовтні 1919 р. мобілізований денікінцями і до 15 листопада служив у 4-й роті Київського офіцерського зведеного батальйону. Наприкінці грудня прибув до Одеси і після поновлення влади більшовиків у місті влаштувався на роботу до народної ошадкаси. Під час допиту він пояснив, що не зареєструвався у коменданта міста, тому що до початку

посту перебував у міській лікарні. Фігурантами цієї справи були ще три особи, які також були обвинуваченні у тому, що не зареєструвалися як офіцери та служили у білих. Цих трьох осіб колегія ОГНК постановила направити до воєнкомату, а от П. Семенова розстріляти. На питання чим керувалася колегія відповісти не можливо, можна лише висловити припущення про те, що такими вибірковими розстрілами давали зрозуміти іншим колишнім офіцерам, що на них чекає, якщо вони не будуть вірою і правдою служити у лавах Червоної армії. Це припущення може бути підтверджене тим фактом, що у тих же протоколах засідань колегії ОГНК набагато більше постанов про направлення до воєнкоматів, ніж розстрільних рішень. Вірогідно, завдання полягало не у тому, щоб стратити якомога більше офіцерів, а у тому, щоб залучити їх червоного війська. П. Орловський також прослужив у лавах Добровольчої армії один місяць, причому як рядовий. Свою неявку на реєстрацію він пояснив тим, що думав, що місячна відпустка після лікування у шпиталі звільняє його від цієї процедури. Але колегія ОГНК думала інакше і постановила його розстріляти [18, арк. 1].

Крім направлення колишніх офіцерів до воєнкоматів колегія ОГНК приймала рішення про направлення їх до губкомдезертиру. Але одночасно щодо «злісних дезертирів» приймалися нею розстрільні постанови, що відображено у таблиці 3.

З наведеного у таблиці списку осіб в АП УСБУ в Одеській області було виявлено відповідно чотири архівно-слідчі справи. Причому на відміну від попередніх двох справ, фігуранти,

Таблиця 2

Витяг з протоколів засідань колегії ОГНК щодо осіб, які були обвинувачені у неявці на реєстрацію [20, арк. 99, 215; 21, арк. 148, 183, 185]

№ з/п	Прізвище, ім'я та по-батькові	Вік	Постанова колегії ОГНК	Дата засідання колегії ОГНК / дата виконання постанови
1.	Семенов Петро Данилович	34 роки	Як офіцера, який не зареєструвався, розстріляти.	09.05.1920 р. / ?
2.	Орловський Петро Андрійович	23 роки	За обвинуваченням за неявку на реєстрацію, розстріляти.	05.06.1920 р. / ?
3.	Кондратенко Петро Іванович	23 роки	Як такого, що свідомо ухилився від мобілізації та реєстрації, розстріляти.	28.09.1920 р. / ?
4.	Ко(а)синський Анатолій Андрійович	20 років	Юнкер. Розстріляти.	14.10.1920 р. / ?
5.	Полтавець Афанасій Семенович	25 років	Розстріляти за обвинуваченням у невиконанні наказів радвлади, за неявку на реєстрацію офіцерів, як злісного дезертира.	14.10.1920 р. / 16.10.1920 р.

Витяг з протоколів засідань колегії ОГНК щодо осіб, які були обвинувачені у дезертирстві [21, арк. 97, 145, 150, 184]

№ з/п	Прізвище, ім'я та по-батькові	Вік	Постанова колегії ОГНК	Дата засідання колегії ОГНК / дата виконання постанови
1.	Єрмолаєв Микола Іванович	29 років	Розстріляти як злісного дезертира.	17.08.1920 р. / виконано
2.	Соломін Микола Володимирович	28 років	Як класового ворога, злісного дезертира, дворянина, колишнього полковника Добрармії, який намагався під час арешту втекти, розстріляти.	28.09.1920 р. / 30.09.1920 р.
3.	Румянцев Андріан Антонович	23 роки	Як дезертира та як такого, що підробив документи, розстріляти.	30.09.1920 р. / 02.10.1920 р.
4.	Рошковський Петро Іванович	26 років	Як злісного дезертира, який улаштувався до просвітницької установи, розстріляти.	14.10.1920 р. / 16.10.1920 р.

яких були реабілітовані, у цих справах матеріали про реабілітацію відсутні. Тому, крім іншого, тут важливо з'ясувати причини, які спонукали відповідні органи відмовити цим особам у реабілітації. Отже, М. Єрмолаєв після «приходу радянської влади» зареєструвався як офіцер, отримав направлення на службу та пайку для дружини, але потім зник, поселившись на березі моря, де ловив рибу, змінивши прізвище. У «Заключенні» цієї справи такі дії М. Єрмолаєва були потрактовані не тільки як злісне дезертирство, а і як «грабунок радянської влади». Тому колегія ОГНК постановила його розстріляти, а дружину, яка йому допомагала, ув'язнила до концтабору на три роки [10, арк. 49].

У постанові колегії про М. Соломіна сказано, що він «злісний дезертир», але у матеріалах справи про його реєстрацію нічого не сказано. Натомість вказано на факт його переховування у родички Олени Меєр. Але для полковника це не мало ніякого значення, результат для нього все одно був трагічним [25, арк. 91]. Під час затримання у А. Румянцева, який був родом з Іллінської волості Одеського повіту, було знайдено посвідчення, яке було видане Харківським повітовим воєнкомом, та два порожні бланки подібних посвідчень. Саме наявність цих бланків стало підставою для обвинувачення у підробці документів та у дезертирстві, що мало для А. Румянцева фатальні наслідки [23, арк. 21]. Як видно з таблиці, щодо П. Рошковського у протоколі засідань колегії ОГНК вміщено запис про те, що він був «злісним дезертиром». Але у матеріалах справи йдеться про те, що він не з'явився на реєстрацію. Під час допиту він пояснив це тим, що «чекав на запрошення» [22, арк. 17]. Таке «чекання» колегія ОГНК потрактувала як «неви-

конання наказів радянської влади» й постановила його за це розстріляти [22, арк. 1]. У архівно-слідчій справі, фігурантом якої був П. Рошковський, вміщено клаптик паперу з таким текстом: «Не потрапляє під Закон від 17.04.1991 р.». Крім того, що П. Рошковський не з'явився на реєстрацію як офіцер, у матеріалах справи йдеться про те, що його останнє звання було прапорщик, а «за білих служив у караульному полку у званні рядового» [22, арк. 17]. Відповідно автору цього тексту цього було досить, щоб відмовити П. Рошковському у реабілітації.

У біографії багатьох офіцерів були періоди, коли вони перебували у лавах різних збройних формувань. Зокрема, це стосується військ УНР, Добровольчої армії, армії П. Врангеля. У наведеній нижче таблиці відображено цей аспект, але основний наголос зроблено на тих військових, які служили саме у військах УНР, які у матеріалах каральних органів більшовицької влади найчастіше пов'язувалися з іменем Симона Петлюри.

Отже, у протоколі засідання колегії ОГНК було записано, що С. Панченко був начальником контррозвідки, а у матеріалах його справи вказано на те, що він, «будучи хорунжим царської армії, у 1918 р. у Харкові добровільно приєднався до лав петлюрівської армії, де обіймав посаду офіцера для доручень» [19, арк. 25]. На цей факт його біографії вказав сам С. Панченко під час допиту, а також повідомив слідчого про те, що у 1919 р. він «разом з петлюрівцями» відступив до м. Проскурів, а звідти перебрався до Польщі. Після трьохмісячного перебування у Польщі, він, дізнавшись, що добровольці зайняли Одесу, вирішив прибути до цього міста. В Одесі він добровільно поступив на службу до Драгунського уланського кінного полку, який було направлено до м. Тульчин.

Витяг з протоколів засідань колегії ОГНК щодо осіб, які були обвинувачені у службі у Петлюрівській армії [20, арк. 60, 196; 21, арк. 2, 169, 183, 188, 201, 240]

№ з/п	Прізвище, ім'я та по-батькові	Вік	Постанова колегії ОГНК	Дата засідання колегії ОГНК / дата виконання постанови
1.	Панченко Сергій Іванович	25 років	За обвинуваченням у службі у білих у якості начальника контррозвідки.	23.04.1920 р. / 26.04.1920 р.
2.	Де-Нерінг Альфред Іванович	25 років	За обвинуваченням у службі у Петлюрівській армії, розстріляти.	04.06.1920 р. / ?
3.	Петченко Омелян Іванович	-	За обвинуваченням у службі у Тютюнника застосувати вищу міру покарання.	13.06.1920 р. / ?
4.	Твардовський С.,	-	Як до вірних служак Петлюри та за службу у	13.06.1920 р. / ?
5.	Карачевський-Вовк Володимир Семенович	-	Добровольців застосувати вищу міру покарання.	
6.	Дусанський Сергій Костянтинович	35 років	Як шкідливого елемента для радвлади, який брав діяльну участь в евакуації петлюрівських військ з України у 1919 р., розстріляти.	07.10.1920 р. / 09.10.1920 р.
7.	Шпак Мойсей Онисимович	21 рік	За обвинуваченням в участі у армії Петлюри у загоні Козубського.	14.10.1920 р. / 16.10.1920 р.
8.	Петровський Борис Іванович	18 років	Як ворога радвлади, який служив у Петлюри і добровольців, розстріляти.	14.10.1920 р. / 16.10.1920 р.
9.	Барановський Максим Іванович	19 років	За службу у петлюрівській банді та у контррозвідці, за видачу комуністів, розстріляти.	21.10.1920 р. / 23.10.1920 р.
10.	Пресмицький Стефан Петрович	26 років	Як ворога радвлади, який служив хорунжим у Гетьманській та Добровольчій арміях, розстріляти.	27.11.1920 р. / 29.11.1920 р.

У цьому місті його було назначено начальником комендантської команди. Перебуваючи на цій посаді він брав безпосередню участь у арештах представників більшовицької влади. Такими були основні етапи військової служби С. Панченка, які дали підстави колегії ОГНК прийняти розстрільну постанову. Ці ж обставини дали підстави органам прокуратури у 1995 р. відмовити С. Панченку у реабілітації [19, арк. 30].

А от С. Дусанського у 1994 р. було реабілітовано. Як видно з матеріалів таблиці № 4, він був обвинувачений у тому, що брав участь в евакуації петлюрівських військ з України у 1919 р. З матеріалів справи видно, що у 1919 р. старшина 8-го Кошу С. Дусанський обіймав посаду ревізора при особливо уповноваженому з охорони державного майна [9, арк. 32]. У березні цього року він мав виконати наказ товариша військового міністра і начальника постачання військ УНР перевірити і відправити зі станції Жмерінка майно по лінії Проскурів-Тернопіль. У матеріалах справи є відповідні документи, які відображають цю його діяльність. Під час допиту він також підтвердив цю інформацію. У «Заключенні» цієї справи також міститься обвинувачення С. Дусанського у тому, він перебував на службі у відділі

розвідки петлюрівської армії [9, арк. 1]. Органи прокуратури акцентували свою увагу на тому, що цей факт не має свого підтвердження у матеріалах справи, а також на тому, що так само відсутні відомості про будь-які дії С. Дусанського, які були б спрямовані проти радянської влади. Це й дало підстави визнати його реабілітованим [9, арк. 33]. А у жовтні 1920 р. ці ж обставини виявилися достатніми для колегії ОГНК, щоб С. Дусанського розстріляти.

Наступну категорію військових, які стали жертвами політичного терору у 1920 р., стали ті з них, хто був обвинувачений «у службі у Денікінській армії / у Денікіна», «у службі у Добрармії», «у службі у білих» тощо. У 3-му томі Одеського мартиролога вміщено чотири анотації на архівно-слідчі справи таких осіб, які всі були реабілітовані.

Отже, Михайла Бельченка (23 роки) колегія ОГНК 4 червня 1920 р. постановила розстріляти, обвинувативши його «у службі у білих». Під час допиту він повідомив, що ця його служба «тривали лише три дні у званні солдата» [17, с. 305]. У М. Бельченка у Києві залишилась дружина і однорічна донька. Цього ж дня колегія також постановила розстріляти Володимира Шпильо-

вого (23 роки) за обвинуваченням «у службі у Добрармії». У зв'язку з важким пораненням, яке він отримав у вересні 1917 р. на фронті, він за добровольців служив черговим офіцером у комендантському управлінні [17, с. 475]. 17 травня 1920 р. колегія ОГНК постановила розстріляти Афанасія Воробйова (33 роки) за обвинуваченням у тому, що він був «на службі у Денікіна, брав участь у повстанні і брав участь у побитті комуністів». Це обвинувачення ґрунтувалось на показах свідків, які чули ці зізнання у цих діяннях А. Воробйова у шпиталі, коли у того була висока температура і він марив. Вже під час допиту А. Воробйов повідомив, що перебував на службі лише у Червоній армії і ні у якому повстанні та побиттях участі не брав [17, с. 404]. Але показів свідків для колегії виявилось достатньо, щоб стратити А. Воробйова. Підставою для розстрілу Василя Подольцева (56 років) став той факт, що він «служив у добровольців і прислуговував царській владі». Служба у добровольців полягала у тому, що В. Подольцев у 1919 р. обіймав посаду керівника канцелярії одеського градоначальника, а згодом був переведений на ту ж посаду до Миколаєва. Помічник уповноваженого ОГНК Альбінський на основі цього зробив висновок про те, що В. Подольцев «був дотичний до політичного розшуку» [17, с. 421]. Цього було достатньо, щоб колегія ОГНК 20 травня 1920 р. прийняла розстрільну постанову.

В АП УСБУ в Одеській області трапляються архівно-слідчі справи, які нараховують менше десяти аркушів. До таких справ й належить справа, фігурантом якої був Андрій Будзилович (22 роки). У матеріалах цієї справи відсутні документи, які, зазвичай, були обов'язковими, як, наприклад, анкета, протокол допиту тощо. А є тільки ордер на арешт, який було виписано 20 травня 1920 р., витяг з протоколу засідання колегії ОГНК датований 4 червня, службові документи 1990-х та довідка про реабілітацію. У цій довідці зазначено, що «у цій справі відсутні будь-які докази висунутих обвинувачень». Обвинувачення ж, яке стало підставою для розстрілу, мало формулювання: «служба у Добрармії (курсант білих агітаційних курсів)» [6, арк. 1].

Архівно-слідча справа, фігурантом якої був Леонід Кухта, містить основний блок документів, які дають можливість, на відміну від попередньої справи, детально з'ясувати пред'явлені йому обвинувачення. Отже, до традиційного обвинувачення «у службі у Добрармії» йому було пред'явлене не менш традиційне «у контрреволюції». Контррево-

люційна його діяльність полягала у тому, що він офіційно перебував на службі у штабі генерала Шиллінга на посаді офіцера для доручень. Але фактично він був завгоспом воєнно-цензурного інформаційного відділу. Причому літературу та інші матеріали цього відділу після приходу радянської влади він передав комуністу Власьєву-Афанасьєву, який це підтвердив. Але цей останній факт колегія ОГНК не взяла до уваги й постановила 14 червня Л. Кухту розстріляти [14, арк. 1]. Варто наголосити на тій обставині, що і Л. Кухта, і А. Будзилович, як видно з матеріалів їхніх справ, мали стосунок до ідеологічної діяльності в органах денікінської влади, а не до військової. Але якраз така їхня діяльність й стала основною причиною для позбавлення їх життя. Тобто більшовики, самі маючи потужний апарат пропаганди, усвідомлюючи значимість впливу на свідомість окремої людини й суспільства загалом, жорстоко розправлялися з тими, хто провадив антибільшовицьку пропаганду.

Також за обвинуваченням «у службі у білій пропаганді» у липні було розстріляно Олександра Чулкова [21, арк. 47 зв.]. А загалом протягом 1920 р. не менше ніж 35 осіб було розстріляно за обвинуваченням «служба у Денікіна чи служба у Добровольчій армії». Стислі відомості про цих осіб можна дізнатись тільки із записів у протоколах засідань колегії ОГНК та з публікацій розстрільних списків у періодичних виданнях.

Не менше ніж 20 осіб було розстріляно протягом того ж 1920 р. за обвинуваченням «служба у білих у Державній варті». Дуже часто таке формулювання доповнювалось словами про те, що та чи інша особа «брала участь у побитті комуністів та радянських службовців, у видачі комуністів, у переслідуванні комуністів» тощо. У 3-му томі Одеського мартиролога вміщено 6 анотацій архівно-слідчих справ, фігуранти яких обвинувачувались у причетності до Державної варті. Факт анотації цих справ, зокрема, свідчив про те, що всі особи були реабілітовані. Так, скажімо, Сергій Беліно-Пастернак (45 років), згідно рішення колегії ОГНК від 12 травня 1920 р., був розстріляний «За службу в уманській Державній варті, за погроми, за побиття комуністів та радянських службовців» [17, с. 278]. У довідці про реабілітацію зазначено, що «фабула обвинувачення містить крім загальної фрази особисті якості арештованого без вказівки конкретних фактів його злочинної діяльності». Так само у довідці прокурора у справі Володимира Максимовича (48 років) йдеться про те, що під час допиту він пояснив, що

на службу до Державної варти він поступив, тому що був безробітним. У матеріалах справи не знайшли відображення задачі варти та функції, які виконував В. Максимович, а тому, зробив висновок прокурор, «постанова колегії є необґрунтованою» [17, с. 205]. Схожі висновки зробили співробітники прокуратури й у справах, фігурантами яких були Кузьма Кулішов (35 років) [17, с. 303], Павло Пивоваров (24 роки) [17, с. 350], Деомід Андрусенко (43 роки) [17, с. 427], Антон Петров (41 рік) [17, с. 292].

В АП УСБУ в Одеській області на тимчасовому зберіганні знаходяться архівно-слідчі справи, фігурантами яких були Сергій Блау (42 роки) та Олексій Черноглазов (48 років). Перший з них був розстріляний, згідно постанови колегії ОГНК від 4 червня 1920 р., «за службу у білих у якості воєнного слідчого» [3, арк. 16], а другий – «за службу у Державні варті у добровольців на посаді пристава» [28, арк. 31]. У довідці про реабілітацію С. Блау прокурор вказав на те, що у матеріалах справи про цю його діяльність нічого не сказано, натомість під час допиту він повідомив, що був мобілізований добровольцями як юрист і деякий час був захисником при військовій колегії воєнопольового суду. У такій же довідці щодо О. Черноглазова йдеться про те, що у підсумковому документі його справи містяться загальні фрази і домисли про його ворожу діяльність на посаді пристава Херсонської дільниці.

Ці дві справи посідають окремі місця серед категорій обвинувачень, які пред'являлись військовим у 1920 р. А була ще одна категорія обвинувачень, яка нараховувала найбільшу кількість осіб. За цієї категорією, яка мала формулювання «за службу у контррозвідці», колегія ОГНК постановила розстріляти не менше ніж 55 осіб. Така кількість жертв стала реакцією на білий терор, зокрема на його «істеричну» або «несанкціоновану» форми, коли офіцери контррозвідувальних відділень за денікінської влади здійснювали неконтрольовані арешти осіб, яких вони підозрювали у більшовицькій діяльності. Причому дуже часто такі арешти супроводжувалися грабунками та вбивствами беззахисних жертв. В Одесі не менше ніж 30 осіб з серпня 1919 р. й до лютого 1920 р. були позбавленні життя співробітниками контррозвідувальних відділень [29, с. 91].

Тому з перших днів свого існування ОГНК почала проводити арешти осіб, які підозрювались у причетності до денікінської контррозвідки. А починаючи з третього квітня, колегія ОГНК почала регулярно приймати розстрільні

постанови щодо осіб, яких вона обвинувачувала «у службі у контррозвідці». Першим у цьому списку був Петро Купарадзе (29 років), який, крім служби у контррозвідці, був обвинувачений ще й у побитті арештованих комуністів. Але у довідці прокурора про реабілітацію П. Купарадзе сказано, що «ніяких доказів його вини у матеріалах справи немає» [17, с. 288], тобто факт служби його у контррозвідці не був встановлений. Анотацію справи П. Купарадзе так само вміщено у 3-му томі Одеського мартиролога, як ще 16-ти осіб, які були реабілітовані, а значить, відповідно до висновків прокурорів, їх причетність до контррозвідки не була доведена.

Так само були реабілітовані ще 8 осіб, які колегією ОГНК були обвинувачені у причетності до контррозвідки, а органи прокуратури не знайшли доказів їх вини. Це були такі особи: Лев Марковський (54 роки) [15], Терентій Борщ (30 років) [5], Рудольф Шорейс (34 роки) та Мартин Баварій (26 років) [30], Микола Боровський (29 років) та Петро Лойко (33 роки) [4], Микола Тимофеев-Абрамович (39 років) [27].

Восьмою була Марія Крушинська-Замойська (26 років). Це була єдина жінка, яку було страчено за обвинуваченням «у службі у контррозвідці» [13, арк. 1]. Під час допиту М. Крушинська-Замойська заявила про те, що у контррозвідці вона не служила, а вже 12 років працює в адресному столі. Про її причетність до контррозвідки повідомив свідок, який під час проведення очної ставки повідомив, що про це йому сказав начальник портової контррозвідки, коли звільняв його з-під варти після отримання хабаря. Цей же свідок вказав на те, що його було заарештовано після того як М. Крушинська-Замойська вигукнула: «Ось іде чекіст». У відповідь на це, вона відповіла, що це був вигук не її, а іншої співробітниці [13, арк. 13]. Такою фабула справи, якої виявилось достатньо для колегії ОГНК, щоб прийняти постанову про розстріл жінки.

В АП УСБУ в Одеській області на тимчасовому зберіганні знаходяться п'ять архівно-слідчих справ, фігурантам яких або було відмовлено у реабілітації, або у матеріалах справи відсутні документи про реабілітацію.

Анатолію Кільдєєву (23 роки) було відмовлено у реабілітації на тій підставі, що його служба у контррозвідці була доведеною. Підставою для такого висновку прокурора стали покази свідків, двоє з яких стверджували, що А. Кільдєєв, будучи одягненим у форму поручика, випитував у них адреса осіб, які служили у Червоній армії,

щоб їх заарештувати. А третій свідок повідомив, що вже, будучи арештованим, він у приміщенні контррозвідки зіткнувся з А. Кільдеевим, який вигукнув: «О! Це мій червоноармієць!». А. Кільдеев був мобілізований до лав Червоної армії у вересні 1918 р. і в тому ж році вступив до більшовицької партії. Власне сам А. Кільдеев під час двох допитів прямої відповіді на питання, чи служив він у контррозвідці так і не дав [12, арк. 76]. Отже, і для колегії ОГНК, і для органів прокуратура показів свідків виявилось достатньо, для одних, щоб розстріляти, а для інших, щоб відмовити у реабілітації.

Олександрю Гуйтову (32 роки) також було відмовлено у реабілітації. Але на відміну від тих справ, у яких обвинувачення ґрунтувалися на показах свідків, у цій справі сам О. Гуйтов під час допиту розповів, що обіймав різні посади у різних містах у денікінській контррозвідці. Зокрема, його було призначено начальником розвідувального пункту № 2 Київської області. До його функціональних обов'язків на цій посаді входило відслідковування процесів у повстанському русі в Україні [7, арк. 2]. Ця його діяльність стала підставою для розстрілу згідно постанови ОГНК та для відмови у реабілітації.

Приват-доценту Станіславу Стабницькому (49 років) було відмовлено у реабілітації на тій підставі, що свідки вказали на пряму його причетність до страти добровольцями студента, комуніста-анархіста Дяченка у місті Первомайську. Справа С. Стабницького має ще одну особливість, яка полягає у тому, що постанову про його розстріл від 30 вересня 1920 р. колегія ОГНК прийняла після «звернення трудящих», які виявили незадоволення тим, що за співробітництво з контррозвідкою його було лише ув'язнено до концтабору на три роки [26, арк. 37].

У матеріалах справи Юхима Дітлі (26 років) вміщено клаптик паперу, на якому міститься такий запис: «Під Закон від 17.04.1991 р. не підпадає» [8, арк. 41]. Цей запис свідчить про те, що ця справа не подавалась на розгляд щодо реабілітації Ю. Дітлі. Постанову про його розстріл колегія ОГНК прийняла 4 червня 1920 р. за обвинуваченням «у бандитизмі та службі у контррозвідці Добрармії» [8, арк. 36]. Його причетність до контррозвідки полягала у тому, що він служив у караульному полку, а бандитизм, вірогідно, у тому, що у листуванні, якого немає у матеріалах справи, погрожував після звільнення з-під арешту помститися тим, хто його зрадив.

Архівно-слідча справа Григорія Збіровського (36 років) належить до категорії тих, у яких відсутні будь-які документи щодо реабілітації їх фігурантів. Вірогідно, підставою для цього став той факт, що Г. Збіровський не заперечував свою службу у контррозвідці, а також покази свідка, співробітника ОГНК Венгрова про те, що він був присутнім під час побиття арештантів. Слова Г. Збіровського про те, що він був противником таких дій контррозвідників до уваги не було взято [11, арк. 1].

Висновки. Таким чином, нинішнє порушення Женевських конвенцій щодо поводження з військовополоненими з боку Росії має своє глибоке історичне коріння, яке, зокрема, сягає грудня 1920 р., коли було безпідставно розстріляно 45 військовополонених армії П. Врагнеля. Цей трагічний епізод доповнює загальну картину терору у Криму у 1920 р., коли, за підрахунками, зокрема, Т. Бикової було страчено біля 12 тис. осіб. Одеська губернська надзвичайна комісія протягом квітня-грудня 1920 р. також здійснювала каральні заходи до військовиків антибільшовицьких збройних формувань. Зокрема, такі заходи передбачали прийняття розстрільних постанов щодо офіцерів, які не з'явилися на реєстрацію, щодо військовиків, які дезертирували з лав Червоної армії. У загальному контексті боротьби з петлюрівщиною ОГНК приймала розстрільні рішення щодо вояків УНР. Так само підлягали розстрілу ті військовики, які служили в Денікінській чи Добровольчій армії, у Державні варті, були офіцерами чи співробітниками контррозвідки тощо. Виявлені та опрацьовані архівно-слідчі справи, які знаходяться на тимчасовому зберіганні в АП УСБУ в Одеській області, демонструють той факт, що переважна більшість осіб, щодо яких були прийняті розстрільні постанови, були реабілітовані у 1990-х роках. Це стало свідченням того, що не було жодних правових підстав для страти цих осіб. Але ОГНК керувалась не правовими нормами, а «революційною доцільністю», вона не переймалась необхідністю доведення вини, вона покликана була «розпеченим залізом» випалювати «контрреволюцію», щоб посіяти страх у суспільстві і не допустити антибільшовицьких збройних виступів.

Подальші дослідження щодо цієї тематики можуть бути спрямовані на подальше виявлення та опрацювання максимальної кількості архівно-слідчих справ як щодо осіб, до яких були застосовані смертні приговори, а також інші покарання, такі як, скажімо, ув'язнення до концтабору на різні терміни.

Список літератури:

1. Бикова Т. Б. Червоний терор у Криму. *Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.* Історичні нариси / Д. В. Архіреєвський та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2002. С. 191–208.
2. Білоус Г. М. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27623-п. У 2-х томах.
3. Блау С. М. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27241-п. 20 арк.
4. Боровський М. І., Лойко П. В. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 26948-п. 49 арк.
5. Борщ Т. А. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 26935-п. 10 арк.
6. Будзилович А. М. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27167-п. 8 арк.
7. Гуйтов О. І. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017000. 18 арк.
8. Дітля Ю. А. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 016990. 41 арк.
9. Дусанський С. К. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 26933-п. 34 арк.
10. Єрмолаєв М. І. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017404. 50 арк.
11. Збіровський Г. Г. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017151. 100 арк.
12. Кільдєєв А. В. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017018. 77 арк.
13. Крушинська-Замойська М. М. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27165-п. 21 арк.
14. Кухта Л. С. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27019-п. 37 арк.
15. Марковський Л. О. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27069-п. 15 арк.
16. Одеський мартиролог: дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 1 / Уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. Одеса : ОКФА, 1997. С. 681–696.
17. Одеський мартиролог: дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Т. 3 / Уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. Одеса : ОКФА, 2005. 896 с.
18. Орловський П. А. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 26992-п. 9 арк.
19. Панченко С. І. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 016981. 30 арк.
20. Протоколи засідань колегії ОГНК з 28-го лютого до 14-го червня 1920 р. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 282. 225 арк.
21. Протоколи засідань колегії ОГНК з 13-го червня до 3-го листопада 1920 р. *ГДА СБУ*. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 283. 243 арк.
22. Рошковський П. І. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017353. 20 арк.
23. Румянцев А. А. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017531. 28 арк.
24. Савченко В. А. Червоний терор на Одещині в період становлення радянської влади (1918–1920). *Реабілітовані історією. Одеська область* / упоряд.: Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. Одеса : АТ «ПЛАСКЕ», 2010. Кн. 1. С. 19–30.
25. Соломін М. В. та ін. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017358. 275 арк.
26. Стабницький С. С. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 017232. 41 арк.
27. Тимофєєв-Абрамович М. С. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27108-п. 27 арк.
28. Черноглазов О. О. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 26932-п. 31 арк.
29. Шишко О. Г. Контррозвідувальні відділення у системі білого терору в Одесі (серпень 1919 р. – лютий 1920 р.). *Емінак* : наук. щоквартальник. Київ ; Миколаїв, 2018. № 1 (21), т. 1. С. 85–92.
30. Шорейс Р. Ф., Баварій М. Є. *АП УСБУ в Одеській області*. Спр. № 27041-п. 44 арк.

Shyshko O.G. POLITICAL TERROR AGAINST THE COMBATANTS OF ANTI-BOLSHEVIK MILITARY UNITS IN 1920 (ON THE EXAMPLE OF ODESA PROVINCE)

The Article investigates the forms and methods of political terror, exercised by a penal body of the Bolshevik authorities, namely Odesa province extraordinary Commission against the combatants of anti-Bolshevik military units in 1920. Special attention is given to the execution of 45 prisoners of war of the Vrangel army in December 1920, exercised according to the Resolution of Extraordinary 3-member panel of the 6th army special department.

According to the Bolshevik authorities order all former officers of the Tsarist and White Guard armies had to obtain registration. Those who failed to show up for the registration could be severely punished and even executed. In 1920 the Extraordinary Commission collegium resolved to execute 11 people for failing to show up for the registration. At least 5 persons were sentenced to execution for deserting the army. The combatants of Ukrainian People's Republican army in the materials of Bolshevik penal bodies were mostly linked with the name of Simon Petlyura. Consequently, for serving in Petlyura's army the extraordinary commission collegium sentenced more than 16 people to execution. At least 36 people were convicted and executed for having served in Denikin or Volunteer armies. Charges of serving in in White Guard often contained further charges of "attacking the Communists, and Soviet functionaries, betraying Communists, etc" more than 20 people became victims of such accusations. He biggest number, more than 55 people were accused of serving in the

counter intelligence. That was the response to White terror, like the murder of 30 people by the counter intelligence officers in Odesa.

The fact that most of the victims of political terror, whose names can be found in the Protocols of Extraordinary Commission and the archives of investigation cases were rehabilitated in the 1990ies, is a proof that this penal body was more concerned with the principle of “revolutionary expedience” than finding evidence of the people’s guilt.

Key words: *Prisoners of war, terror, penal body, officers, Petlyura Army combatants, execution, archive of investigation case, rehabilitation.*